

Rakita Eszter

Egy amerikai magyar család botránya és annak következményei az első világháború idején

Ebben a rövid tanulmányban egy 1915-ben, New Yorkban történt botrányos eseményt szeretnék ismertetni, amelynek főszereplője egy magyar testvérpár volt. Gondos Viktort és bátyját, Sándort zsarolás vádjával tartóztatták le, de az ügy kapcsán hamarosan egy – az épp tomboló világháborúval kapcsolatos – összeesküvésben is gyanúsítottá váltak. Az eset rekonstruálásában a korabeli sajtóanyagok nagy segítséget nyújtanak, de ezek mellett egészen egyedülálló módon „belső nézőpontból” is megismerhetjük az esetet Gondos Viktor kisebbik fia, Zoltán 1977-ben keletkezett memoárja és a családi levelezés segítségével.

A téma szempontjából érdemes röviden bemutatni a kutatásban szereplő családot. Az események egyik központi karaktere, idősebb Gondos Viktor 1879. március 15-én született Szilágycsehen. Építészmérnök szakon végzett 1900-ban a Műegyetemen, Budapesten. Később politikatudományból doktori fokozatot is szerzett. Feleségével, a német származású Trautmann Irénnel (szül. 1883) egy mérnökbálon találkozott Budapesten. 1901-ben kötött házasságukból két fiú született: ifj. Viktor 1902. július 20-án, és Zoltán 1905. február 5-én. A mérnökként dolgozó Viktor 1904-ben lehetőséget kapott a magyar kormánytól, hogy kiutazzon az Egyesült Államokba, hogy a St. Louisban megrendezett világkiállításról tudósítson. Az ott tapasztaltak nagy hatással voltak rá. Ahogy Zoltán memoárjában fogalmaz, apjának „rövid látogatása az Egyesült Államokban mély nyomot hagyott benne a határtalan lehetőségekkel, amelyek nyitva álltak egy képzett, energikus, ambiciózus férfi előtt”.¹ Emiatt – és a Magyarországon szűkös lehetőségek miatt – 1906 nyarán saját kérésére ismét Amerikába delegálták, ezúttal azzal a megbízással, hogy tanulmányozza az amerikai mezőgazdaságban alkalmazott modern technológiákat.² Ekkor már családja is vele tartott. Három évet töltöttek Illinois államban, Chicagóban, ahol a magyar

¹ Gondos, Robert Zoltan: *Recollections of My Early Youth*. Kézirat. 1977. p. 4. Historical Society of Pennsylvania, Balch Institute of Ethnic Studies. 3082 – Gondos Family Papers (a továbbiakban HSP 3082). 7. doboz, 7. mappa. Az angol nyelven írt memoár részleteit saját fordításban közlöm. A memoár első világháború idejére vonatkozó részeiből korábban már megjelent egy válogatás a Nagy Háború Blogon: https://nagyhaboru.blog.hu/2021/02/25/_ellenseges_idegenek [Utolsó letöltés: 2021. 12. 08.]

² Gondos, R. Z.: *Recollections* i. m. p. 5.

állam megbízása mellett Viktor építészmérnökként is munkát vállalt különböző amerikai cégeknél. A két amerikai útja során keletkezett írásai az Iparosok Olvasótára sorozatban meg is jelentek.³ 1909-ben hazatértek Magyarországra, ahol a családfő még utoljára megpróbálkozott egy önálló vállalkozás alapításával (az Amerikában megismert technológia alapján előregyártott épületszerkezetek tervezésével és árusításával akart foglalkozni), de az óhazában nem álltak rendelkezésre a megfelelő technikai feltételek, ezért hamarosan fel kellett számolnia üzletét. Az újabb csalódás a végleges kivándorlásra sarkallta, így újabb kiküldetés lehetőségét kereste, amit meg is talált a Kereskedelmi Múzeum ösztöndíjának formájában. A család feltett szándéka volt, hogy akár megkapja Viktor a kiküldetést, akár nem, mindenképpen kivándorolnak. Apjának 1911. március 10-én írt levelében úgy fogalmazott, hogy „mi el vagyunk határozva arra, hogy végleg kitelepszünk Amerikába. Ez a talaj nem nekünk való, s nem akarjuk gyermekeinknek ezt örökségül hagyni.”⁴

1. kép: A Gondos család (Id. Viktor, Irén, ifj. Viktor és Zoltán) 1908-ban, Chicagóban¹

1911 júniusában – immár véglegesen – letelepedtek az Egyesült Államokban. New York Cityben éltek egy viszonylag jó környéken, Viktor pedig a Kereskedelmi Múzeumtól kapott ösztöndíja mellett saját, fonográfok importálásával foglalkozó vállalkozást is működtetett. Még ebben az évben kikerkezett hozzájuk bátyja, a budapesti sajtóélet viszonylag ismert figurája, Gondos Sándor és felesége, Gizella is.

Az 1877. március 21-én a Csík vármegyei Kászonaltízon született Sándor 16 éves korától foglalkozott újságírással, sokáig a Budapesti Hírlapnál dolgozott, de megfordult a Nagyváradai Naplónál, és Párizsban is végzett tudósítói munkát. Ezeken kívül sok területen kipróbálta magát, volt mutatványos, de még könyv-, és gyógyszerügynök is.⁵ Többször meggyűlt a baja a magyar hatóságokkal rágalmazás és zaklatás miatt. Amerikába érkezése után hamarosan – több sajtóbotrányba keveredve – az amerikai magyar újságírás fenegyerekévé, később „öreg mesemondójává”⁶ vált. Amerikában a clevelandi Szabadság

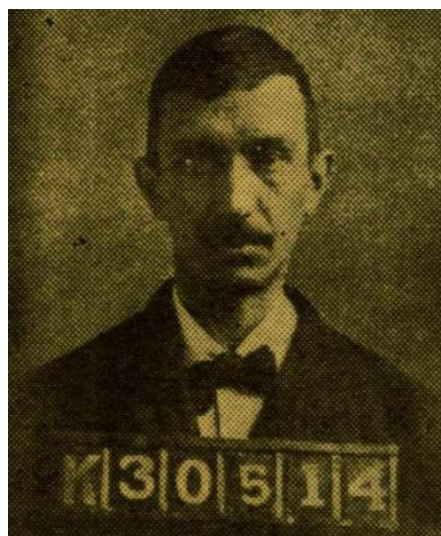
³ Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái, XI. Bp. 1992. p. (pp.) 107–108.

⁴ Gondos Viktor levele Gondos Mórnak, 1911. március 10. HSP 3082, 1. doboz, 8. mappa.

⁵ Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái, XI. Bp. 1992. p. 107–108.

⁶ Vasváry-gyűjtemény, Somogyi-könyvtár, Szeged. G3:13 G3:14-15.

mellett a Daytoni Magyar Újság és a Jó Pásztor is közölte írásait.⁷ A. S. Glenn álnéven magyarországi lapokba (pl. Az Újságba) is írt cikkeket, 1914-ben pedig még könyve is megjelent, amelyben az amerikai magyarok életét mutatta be.⁸ Híve volt Tisza István kormányának. Egyebek mellett azzal is bekerült az amerikai magyar lapokba, hogy a hatóságok körében igyekezett lejáratni Károlyi Mihályt és ezzel megakadályozni a politikus 1914-es amerikai útját.⁹ Emellett – állítólag – „magyar propaganda terjesztésére” egy National Foreign Press Association nevű szervezetet is létre kívánt hozni.¹⁰

Később hamis eskütétel miatt az amerikai állampolgárságától is megfosztották.¹¹

2. kép: Gondos Sándor rendőrségi portréja a Vasváry-gyűjteményben. Somogyi-könyvtár, Szeged. G3:7-7v.

Összességében elmondható róla, hogy viselkedése gyanúra adhatott okot az amerikai hatóságok szemében, ami hatással lehetett testvére későbbi megítélésére is.

A Gondos család több városban, New York Cityben (NY), Bridgeportban (CT), Clevelandben és Daytonban (OH), és Philadelphiában (PA) is élt a világháború idején. A téma szempontjából a bridgeporti és a daytoni tartózkodásuk alatt történeteket érdemes kiemelni. Nem sokkal a háború kitörése után az amerikai belpolitikai események meglehetősen komoly hatással voltak a Gondos család életére. 1915 őszén ugyanis id. Viktor és bátyja, Sándor egy vesztegetési ügy miatt börtönbe került. Az általuk elkövetett bűncselekmény ugyan nem indokolt volna letöltendő büntetést, „de ekkoriban nagyobb erők mozogtak a háttérben.”¹² Az eset a következők szerint történt. A fivérek Bridgeportban alapítottak egy újságot Bridgeport Daily News¹³ vagy Bridgeport Hungarian Weekly¹⁴ címmel. A lap cikkei gyakran ütöttek meg németbarát hangnemet, ami már önmagában felkeltette a brit titkosszolgálat figyelmét.

⁷ Amerikai magyar újságírók, betűsoros cédlakatalógus. American Hungarian Foundation, Hungarian Heritage Center, New Brunswick, New Jersey. A kutatóút a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatásával valósul meg.

⁸ A. S. Glenn: Amerikai levelek. Dr. Gondos Viktor előszavával. Bp. 1914.

⁹ Előre USA, 1914. május 27.

¹⁰ A 2. világháború idején id. Gondos Viktor ellen nyomozást folytatott az FBI. A titkosítás alól feloldott akták egyikében az olvasható, hogy „Alex Gondos” „disloyal propaganda” terjesztésére készülhetett az 1910-es években. FBI Report File 100-1369. p. 4. HSP 3082, 7. doboz, 5. mappa.

¹¹ Gondos Sándort megfosztotta a bíróság hamis esküvel szerzett polgárlevelétől. Vasváry-gyűjtemény, Somogyi-könyvtár, Szeged. G3:7-7v.

¹² Gondos, R. Z.: Recollections i. m., p. 45.

¹³ A memoárban Zoltán ezzel a címmel emlékszik apja és nagybátyja újságjára. Gondos, R. Z.: Recollections i. m., p. 43.

¹⁴ Az FBI nyomozati anyagában ezzel a címmel hivatkoznak a lapra. FBI Report File 100-1369, 3. o. HSP 3082, 7. doboz, 5. mappa. Megjegyzendő, hogy a Library of Congress katalógusában viszont sajnos egyik címmel sem található a Gondos fivérek újságjának lapszámai.

Novemberben a két testvér (Viktor mint laptulajdonos, Sándor mint szerkesztő) New Yorkba utaztak, hogy a szintén magyar Julius Pirnitzerrel,¹⁵ a Transatlantic Trust Company igazgatójával találkozzanak. Megbeszélésük során a fivérek – állítólagosan – megfenyegették Pirnitzert, hogy ha nem hajlandó lapjukban hirdetni, akkor a Trust Company, ill. az ő személye ellen is lejárató cikkeket fognak közölni benne. Következő találkozásukkor Pirnitzer már két amerikai nyomozóval várta őket, akik a szomszéd szobában bújtak el, majd hamarosan hangos veszekedés tört ki a három magyar férfi között, mely után a két nyomozó végül letartóztatta a Gondos fivéreket.

Azonban, mint kiderült, a vita teljes egészében magyar nyelven zajlott, így az amerikai rendőrök egyetlen szót sem értettek belőle – tehát az egész vád Pirnitzer feljelentésén alapult. Az ügy valódi jelentősége itt kezdődik. Normál esetben egy ilyen gyenge lábakon álló vád fel sem került volna a bíróság napirendjére. Csakhogy mivel a Gondos fivérek osztrák–magyar állampolgárok voltak, akiknek éppen a Remington Arms Companynek¹⁶ otthont adó Bridgeportban volt saját, németbarát lapja, mind a brit ügynökök, mind pedig az amerikai titkosszolgálat élénk érdeklődést mutatott az ügyük iránt. A titkosszolgálatok azt gyanították, hogy a Gondos fivérek a központi hatalmak ügynökei.¹⁷ Ennek okán minden jel szerint igyekeztek nyomást gyakorolni az ügy bírójára, hogy találja őket bűnösnek valamilyen bűncselekményben, ami alapján letöltendő börtönbüntetést lehet kiszabni rájuk. Könnyen elképzelhető, hogy ez a nyomásgyakorlás állhatott a háttérben annak, hogy a nyomozóhatóságok egy ideig azon dolgoztak, hogy a testvéreket összefüggésbe hozzák egy állítólagos bombamerénylet szervezésével is. Az üggyel néhány héten keresztül tele volt az amerikai magyar sajtó, de az angol nyelvű amerikai lapok is megírták országszerte, Connecticuttól egészen Arizonáig.¹⁸ Emellett természetesen a magyarországi sajtó is sokat foglalkozott vele.¹⁹ A bombamerénylet tervezését végül nem sikerült rájuk bizonyítani, a bíróság mégis legalább hat hónapos büntetésre ítélte őket, amit a Welfare Island Reformatory nevű börtönben kellett letölteniük, zsarolási kísérlet büntette miatt.²⁰

¹⁵ Pirnitzer Gyula magyar bankár volt, aki hamarosan maga is gyanússá vált az amerikai hatóságok előtt, ellenséges idegenként internálták is.

¹⁶ A Remington fegyvergyár volt a brit- és a francia hadseregek egyik legjelentősebb beszállítója, Bridgeportban található gyárukban pedig jelentős számú magyar munkás dolgozott.

¹⁷ The New York Times, 1915. november 13.

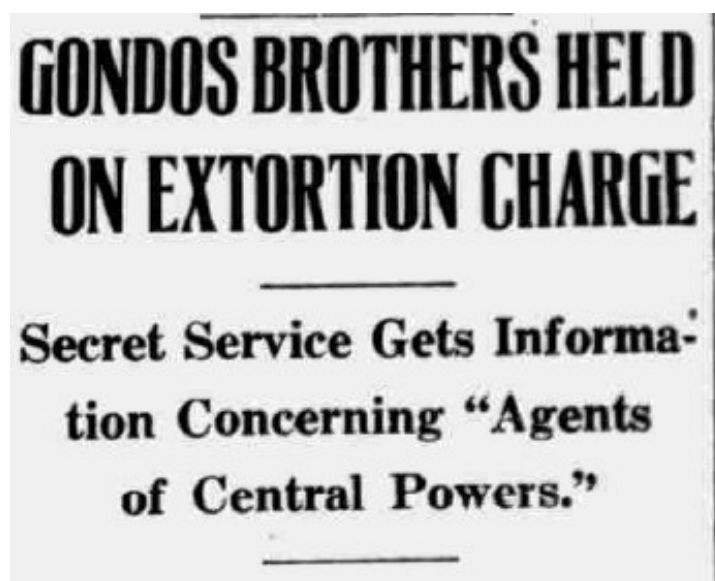
¹⁸ Csak néhány a lapok közül, ahol a letartóztatás és az állítólagos bombamerénylet terve megjelent: The Bridgeport Evening Farmer (CT), New York Tribune (NY), Perth Amboy Evening News (NJ), Richmond Times (VA), The Pensacola Journal (FL), Albuquerque Morning Journal (NM), The Arizona Republican (AZ).

¹⁹ Néhány magyarországi lap, amely leközölte a botrány hírét: Pesti Napló, Pesti Hírlap, Délmagyarország, Magyarország.

²⁰ Gondos, R. Z.: Recollections i. m., p. 44.

3. kép: Válogatás a letartóztatási ügygel kapcsolatos szalagcímekből különböző sajtótermékekben

4. kép: Egyes újságcikkek konkrétan azt állították, hogy a fivérek a „Központi Hatalmak ügynökei”

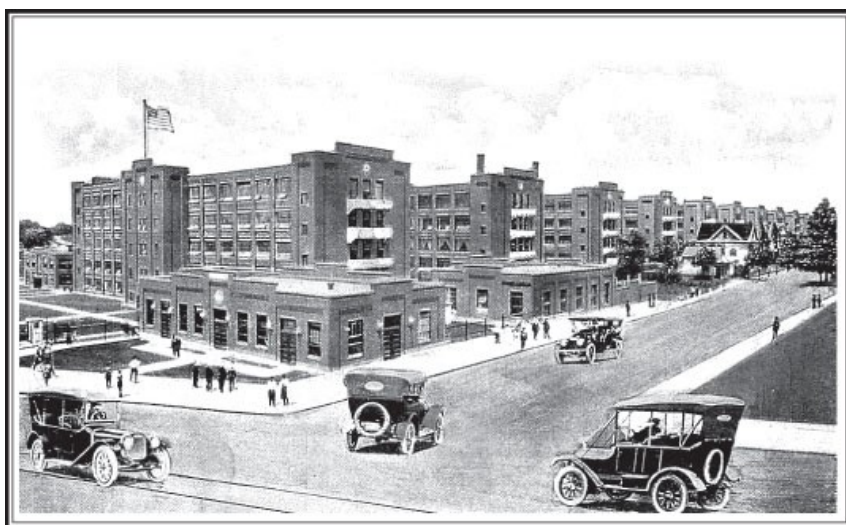
A két kenyérkereső börtönbüntetése miatt a család élete gyökeresen megváltozott, mivel igen nehéz helyzetbe kerültek mind anyagilag, mind pedig a helyi amerikai magyarsággal kialakított társadalmi kapcsolatrendszerük tekintetében. Férjeik ideiglenes elvesztése miatt a két feleség, Irén és Gizella a családok összeköltözése mellett döntött, egyiküknek pedig fizikai munkát kellett vállalnia. Tekintve, hogy Irén „finom nő” volt, Gizella pedig „egy kocsmáros lányaként” jobban hozzászokott a fizikai munkához, utóbbi gyárban kezdett dolgozni, míg előbbi a háztartást vezette.²¹ A család fenntartásából a gyerekeknek is ki kellett venniük a részüket. A család leveleiből kiderül, hogy az ekkor tizenhárom éves ifj. Viktor egy raktárépületben vállalt részidős munkát, a tízéves Zoltán pedig kora reggelenként

²¹ Gados, R. Z.: Recollections i. m. p. 46.

újságkihordással próbált hozzájárulni a családi kasszához. A megélhetés biztosításához azonban ez sem volt elég, kénytelenek voltak még két szobájukat is kiadni albérletbe, ami már elegendő bevételt hozott, hogy szűkösen meg tudjanak élni.²²

E súlyos krízisben a helyi magyar közösségtől számítottak segítségre. A családi levelezés szerint viszont e téren keserű csalódásban volt részük, ugyanis pár közeli barátjukon kívül mindenki cserben hagyta őket. Egyik, férjének a börtönbe küldött levelében Irén a következőket írja: „Eljártunk mi mindenfelé és mindenkit felkerestünk, akitől segílyt várhattunk. K. egy centet nem reszkiroz, és az itteni magyarok félnek a bugrisok terrorizálásától, akik titeket hazaárulóknak kiabálnak ki minden alkalommal. Ezektől félnek a mi itteni jóbarátaink!” (Kiemelés az eredetiben.)²³ Ez csak egy a számos levél közül, amelyekből kiolvasható, hogy a Bridgeportban élő magyaroknak lehetett egy köre, akik nyomást gyakoroltak a közösség többi tagjára, hogy ne segítsenek a Gondos családnak, több ízben is hazaárulónak bélyegezve a két férfit. E mögött akár az is állhatott, hogy a közösség bizonyos tagjai tartottak az amerikai hatóságok kellemetlen kérdéseitől, ezért igyekezhetek elkerülni annak esélyét, hogy összefüggésbe hozzák őket a Gondos fivérekkal.

Id. Viktor és Sándor 1916-ban szabadult a börtönből jó magaviselet miatt (a börtönigazgató egyébként hamar rájuk bízta a börtönlap szerkesztését). Fia,

5. kép: A Remington fegyvergyár Bridgeportban

(www.remingtonsociety.org/remingtons-allied-rifle-contracts-during-wwi)

Zoltán ekképp emlékszik vissza apja szabadulásának napjára: „Egy szép napon, 1916 áprilisában vagy májusában, apa hirtelen megjelent a lakásunkban, mert szabadon engedték őt jó magaviseletért. Mikor megláttam az öröm és a megkönnyebbülés érzése keveredett bennem a keserűséggel, melyet az elmúlt hónapok zúdítottak rám és zokogásban törtem ki karjaiban.”²⁴ Valójában 1916 augusztusában

²² Irene Gondos levele Victor Gondos, Sr-nak, Bridgeport, 1915. november 21. HSP 3082, 1. doboz, 11. mappa.

²³ Irene Gondos levele Victor Gondos, Sr-nak, Bridgeport, 1915. december 2. HSP 3082, 1. doboz, 11. mappa.

²⁴ Gondos, R. Z.: Recollections i. m. p. 47.

még biztosan börtönben kellett lenniük, a legkésőbbi levél, amit Irén írt férjének a börtönbe, 1916. augusztus 30-i keltezésű.

Nem sokkal azután, hogy az életük kezdett visszatérni a rendes kerékvágásba, az Egyesült Államok is belépett a háborúba. Ekkor a központi hatalmak többi népéhez hasonlóan, a magyarok is hamarosan ellenséges idegenekké váltak. A memoárból kiderül, hogy id. Viktor tartott attól, hogy ha bármilyen incidens történne a Remington fegyvergyárban, az valószínűleg azonnal gyanúba keverné őt. Ezért a költözés mellett döntött. Olyan várost keresett, ahol minimális a német szabotázsakciók lehetősége, így választása Clevelandre esett. Sándor családjával együtt ekkor már egy ideje a szintén Ohio állambeli Daytonban élt, hamarosan pedig öccsét is rábeszélte, hogy költözzenek oda. Ez hibának bizonyult, hiszen nem sokkal a városba érkezésük után Viktort kihallgatásra hívatta a helyi US. Marshal, ahol kényes kérdésekre kellett felelnie azzal kapcsolatban, hogy miért költözött éppen Daytonba, ami a világháború idején az amerikai repülőgépgyártás egyik fontos központja volt.²⁵ Az is gyanút keltett, hogy abban az időben Viktor a Bondansky álnevet használva próbálta elkerülni, hogy börtönviselt múltja miatt hátrányos megkülönböztetésben legyen része a munkaerőpiacon.²⁶ Végül sikerült meggyőznie a US. Marshalt, hogy Daytonba költözésük oka mindössze annyi, hogy a két Gondos család közelebb lehessen egymáshoz. A Marshal eljárás kezdeményezése nélkül elengedte. A háborús helyzet miatt viszont – ismét – anyagi jellegű problémákkal is szembe kellett nézniük. Bár Viktornak sikerült munkát találnia, de korábbi, mérnöki állásai helyett Daytonban – vélhetően épp bűnügyi „priusza” miatt – csak jelentősen alacsonyabb bérezésű, fizikai munkákra alkalmazták. A különösen kemény 1917-es telet így nagy nehézségek mellett sikerült kihúzniuk, aminek – a memoár szerint – a hadigazdaság is befolyásoló tényezője volt: „a háborús helyzet miatt üzemanyaghiány volt, így nekünk, fiúknak ki kellett járnunk a vasúti sínekhez, „... hogy onnan gyűjtsünk szenet zsákvászon táskákba, amit aztán haza vittünk a kályhába” – emlékszik vissza Zoltán erre az időszakra.²⁷

Bár nagyon várták a háború végét, Zoltán visszaemlékezése szerint ő maga keserű szájjal élte meg a fegyverszünet megkötését. 1918 novemberében már Philadelphiában laktak, ahol a fegyverszünet hírére hatalmas utcai ünnepléssel fogadták. „Habár nekem okvetlenül részt kellett vennem a felvonuláson és az ünneplésben, azonban a szívem nem tette, valójában szomorú voltam a tudattól, hogy az én szeretett szülőhazám, Magyarország a vesztes oldalon

²⁵ Gondos, R. Z.: Recollections i. m. p. 51.

²⁶ FBI Report File 100-1369, 4. o. HSP 3082, 7. doboz, 5. mappa.

²⁷ Gondos, R. Z.: Recollections i. m. p. 53.

állt ebben a háborúban és hogy hamarosan büntetéstől szenved majd.”²⁸ Végül természetesen örülhetett, hiszen a család helyzete szinte 180 fokos fordulatot vett a világháború végével. A fegyverszünet 1918. november 11-i megkötése után a Gondos család hivatalos státusza is megváltozott: ellenséges idegenről, pusztán idegenre. Ez megteremtette a lehetőséget id. Viktornak, hogy saját lábára álljon, aminek eredménye az 1920-as évek során kifejezetten sikeres építkezési vállalkozás, a Gondos Company megalapítása volt.

A háború befejeződése után nem sokkal a Pennsylvania állambeli Readingbe költöztek, ami az új kezdet lehetőségét is hozta számukra. Jól érzékelteti hangulatukat a következő idézet Zoltán memoárjából: „Beszívtam a tiszta hegyi levegőt és éreztem a szabadság szellemét, azt hogy többé már nem kell a világháború okozta feszültségektől és előítéletektől szenvednünk.”²⁹

²⁸ Gondos, R. Z.: Recollections i. m. p. 59.

²⁹ Gondos, R. Z.: Recollections i. m. p. 61.